

УДК 316.7:[316.62:179.9]

DOI <https://doi.org/10.30970/PPS.2022.45.23>

КУЛЬТУРНІ ДЕТЕРМІНАНТИ ПОЛІТИКИ СОРОМУ

Ольга Свідерська

*Національний університет «Львівська політехніка»,
Інститут права, психології та інноваційної освіти,
кафедра теоретичної та практичної психології
вул. Степана Бандери, 12, 79000, м. Львів, Україна*

У статті досліджується взаємозв'язок політики сорому та культурних передумов її вияву у суспільстві. Сором розглядається як соціально сконструйована та історично обумовлена сутність, система чи психічний процес, який, у свою чергу, конструє індивіда як суб'єкта у системі соціально-політичних відносин. Сором має тісний взаємозв'язок із почуттям провини. Свого часу ще З. Фройд акцентував, що почуття провини вказує на інтерналізацію цінностей на протигагу сорому, який демонструє зовнішнє несхвалення з боку інших; давньогрецька культура трактувала сором як спосіб уникнення ганьби

Підкреслено, що сучасні популістичні політичні рухи часто нівелюють національний сором, роблячи акцент на національній гордості та ідентичності. Таке нехтування сорому сприяє зреченню історичного насильства, травми і страждань, які сформувалися в минулому, однак формує уявлення про необхідність будувати патріотичну, горду державу. Доведено, що усвідомлення сорому має здатність стимулювати суспільство до розвитку, у той час як його замовчення – стагнації.

Доведено, що через особливості політичної культури визначаються елементи змістовного характеру: довіра, рівність, свобода, терпимість та ін., з яких виводяться певні конфігурації – типи політичної культури. Одним із вражаючих наслідків сорому є вплив на політику таким чином, що можливо повністю ізолювати певні культурні групи. Мова йде про неприйняття однієї чи кількох груп через те, що вона є переможеною, викритою, аморальною чи неетичною. Акцентовано: вагомою детермінантою політики сорому є соціальні та культурні умови в яких відбувається соціалізація індивіда, формується його ідентичність, індивідуальні та колективні цінності. Дослідження політики сорому є важливим елементом у системі наукових міждисциплінарних досліджень та потребують подальшого глибинного вивчення.

Ключові слова: сором, політика сорому, політична культура, політичні цінності, символ, інституції.

Постановка проблеми. Приблизно від початку XIX ст. прагнення до національної гордості та відрізка до сорому відігравали роль механізму самоствердження практично усіх сучасних національних держав (Баркан, 2000). Дуже показовим прикладом цього є політика польської партії «Право і справедливість», яскраві представники якої, оминаючи сором за злочини Другої світової війни перед єврейським народом, акцентують на національній ідентичності, гордості, а останнім часом на ролі жертви, намагаючись отримати післявоєнні відшкодування (репарації) від Німеччини. Дослідник сорому у інтеркультуральній освіті М. Зембилас вважає, що таке звернення до гордості сприяє нівелюванню історії насильства, травм і страждань, які свого часу мали місце у державі, яка постійно нівелює сором. До слова, у популістських промовах звернення до гордості підкріплене засудженням «маргінальних» груп, які через не підтримку такої політики звинувачуються у «ганьбі нації», «відсутності патріотизму», тощо. Інколи такий підхід формує відчуття,

ніби «підтримка національної історії без провини» може позбавити будь-якої відповідальності за минуле [15, с. 270]. Отже, сором є емоцією, яка дозволяє зробити певні соціально-політичні заміри. Свого часу Р. Декарт трактував сором як різновид людського суму. Фундаментом таких відчуттів він вважав самозакоханість індивіда, а головним стимулом – страх перед суспільною карою. Коріння сорому сягають міфологічної свідомості людини, й найбільш яскраві сюжети переплетені із біблійною історією Едемського саду і поняттям первородного гріха, у якому людина за порушення норм однієї спільноти покарана й переселена у іншу, викриту, не етичну.

Сором має тісний взаємозв'язок із почуттям провини. Свого часу ще З. Фройд акцентував, що почуття провини вказує на інтерналізацію цінностей на противагу сорому, який демонструє зовнішнє несхвалення з боку інших; давньогрецька культура трактувала сором як спосіб уникнення ганьби; Західна цивілізація через прийняття сорому інтерналізує переконання про правильне і неправильне, соціалізуючи людей навколо відчуття провини.

Отже, дослідження політики сорому потребує ґрунтовного аналізу із врахуванням комплексного, міждисциплінарного підходу. В основному така необхідність зумовлена тим, що сором належить до емоційно-почуттєвої сфери людини, однак через свою специфіку прояву його прийнято розглядати у контексті індивідуального та колективного, а відтак переживання сорому має тісний взаємозв'язок із спільнотою, в якій виховується, а пізніше соціалізується індивід. Важливу роль у трактуванні сорому у певній культурі є історичний досвід, а також ті норми, які дозволяють певним культурам розвиватися, через усвідомлення та прийняття сорому за певні історичні помилки, або ж, навпаки, зачинятися, відокремлюватися, культивувати сором, тим самим вирощуючи в собі образу, відчуття провини, намагання відсторонитися від певних спільнот.

Метою статті є аналіз культурних детермінант політики сорому у сучасних суспільствах.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. У цій статті здебільшого аналізується вплив культурних чинників на вияв політики сорому у сучасних суспільствах. Основні тези, викладені у статті опираються на дослідження Р. Інхлегарда, У. Еко, Д. Муазі, К. Рапйла, С. Мунд та ін. зарубіжних дослідників.

Формулювання цілей статті: актуалізація дослідження сорому та його взаємозалежність із політичною культурою; виокремлення основних особливостей ціннісної системи індивіда як конструкта, що формується внаслідок процесів соціалізації; визначення основних культурних чинників політики сорому. –

Виклад основного матеріалу. Нами вже було доведено, що початок ХХІ ст. характеризується певними труднощами адаптації індивіда до нових соціо-культурних викликів. Мова йшла, в тому числі й про те, що сучасна людина попри свою соціальну природу перебуває в умовах, які спонукають її до прийняття цілком індивідуалістичних рішень, адже саме в понятті індивідуалізації криються основні концепти загальної соціокультурної дійсності [8]. Передусім, варто зазначити, що досить часто будь-які зміни у сучасному суспільстві прийнято пояснювати глобалізацією. Глобалізація сприяє розмиванню геополітичних кордонів, поширенню інституційних норм, формує певні політичні уявлення, тощо. Для дослідників глобалізація завжди є або позитивною зміною, або ж негативною, залежно в якому контексті вона досліджується, і детермінантою якого процесу стає. Глобалізація змінює ціннісну систему. Причому ці зміни стосуються не лише соціуму, але й кожного індивіда, який у ньому проживає. Власне зміна ціннісної системи на індивідуальному рівні впливає на змінну ціннісної системи спільноти, і навпаки. Це взаємодетермінуючі показники й вони обоє є вагомими факторами впливу на інституційну систему. На переконання

Д. Муазі, глобалізація зайвий раз довела вагомість розуміння взаємозв'язку емоцій та усвідомлення складності світу, у якому ми живемо. Сучасні медіа та їхні способи комунікації із споживачами роблять цей взаємозв'язок ще тіснішим. Емоції «відображають та реагують на глобалізацію і, своєю чергою, впливають на геополітику» [6, с. 25]. Дослідник підкреслює вагомість емоцій у політичній системі, незалежно від того якими вони є: релігійними, національними, ідеологічними чи індивідуальними переживаннями. Основною причиною того, що сучасний глобалізований світ набув ознак «ідеального родючого ґрунту для розквіту чи навіть вибуху емоцій» Д. Муазі вбачає у поширенні відчуттів незахищеності, непевності, а відтак самовизначеності, які приходять разом із глобалізацією [6, с. 28].

Існує чимало способів пояснити чому у сучасному глобалізованому світі настільки важливим є вивчення емоцій у контексті політичної дійсності. У 2016 році, після перемоги на президентських виборах США Д. Трампа світ захопився дослідженням поняття пост-правди, оскільки досить часто промови колишнього американського президента були сповнені нахабства, сексизму, подекуди расизму та відвертого небажання підтримувати права мігрантів. Це відразу збільшило кількість досліджень, присвячених політичному хейту, шеймінгу та дискримінації. Йому вдавалося не лише підміняти факти, викривляти правду, з легкістю поширювати дезінформацію, але й здійснювати феноменальний емоційний запал серед свого електорату та його противників. Досить часто у публікаціях можна зустріти отождолення Д. Трампа із найбільш безсоромним політиком сучасності, а у його психологічному портреті зустрічається така характеристика як інфантильність.

З іншого боку, трактування сучасного індивідуалізованого суспільства звертається до культури атомізованого, замкненого індивіда, який характеризується невизначеністю, постійним невдоволенням, високим рівнем егоїзму, надмірними емоційними реакціями на події у соціумі. Досить влучною, на нашу думку, є теза Л. Дзоя, про те, що «справжнє зіткнення цивілізацій», з якого розпочалося ХХІ ст. полягає у протистоянні між культурами, в яких з одного боку, вихід до нових потреб ще заблокований міфами і традиціями, та культурою, з іншого боку, яка звела безмежне споживання до доктрини [2, с. 289]. Великий вплив, звісно здійснює і віртуальний простір, який ще більше наповнює людське життя самотністю та невизначеністю, а міжособистісну комунікацію перетворює на боротьбу символів ефемерної свободи, моралі чи достовірності.

До слова, мова символів є також чимось стійким та емоційно наповненим. Так, У. Еко підкреслює, що стійкі конотації (символи), як правило наділені конкретним емоційним змістом. Досить показовим є використання символізму на полі бою, до прикладу прапора. Емоційно забарвленими також є слова: «честь», «Батьківщина», «відвага», «гідність», та ін. [10, с. 131]. Інколи, на його переконання досить змінити одне слово на інше, більш символічне, для того, аби викликати у людини відповідні емоції. До такого символізму досить часто вдаються сучасні популісти, які звертається до «справжнього населення», обіцяють «повернути контроль», формують відчуття «гідності», уникаючи відповідальності за історичні злочини, чи притуплюючи колективний сором. У. Еко підкреслює важливість зосередженості засобів емоційного впливу у рамках знакових систем, оскільки одна із функцій знака полягає в активації емоцій [10].

Оскільки у даному дослідженні важливо підкреслити взаємозв'язок саме політичної культури та сорому, доцільно зауважити, що ціннісна система, як одна із її характеристик є, передусім, структурною цілісністю. На нашу думку, «її становлять надіндивідуальні, статусно-рольові та індивідуальні цінності, що проявляються на громадському, груповому й індивідуальному рівнях самосвідомості» [8, с. 162]. У нашому розумінні вагомою детермінантою політики сорому є політичний культурний код – імпринт, який визначає

політичну поведінку, культуру, дії та переконання народу [7, с. 312]. Політичні культурні коди характеризують політичну культуру: систему цінностей, орієнтацій та установок щодо політичної системи та її складових (інститутів державного управління, політичного режиму), різних суб'єктів політики, шаблонів політичної поведінки, і т. д. [7, с. 309].

Ціннісна система не лише впливає на політичний вибір, форми політичної поведінки, ступінь залученості індивіда до політичного процесу, рівень групової комунікації, інтереси та потреби різних спільнот, але й формує толерантне чи інтолерантне ставлення до інших у контексті соціально-політичної дійсності. Звідси ми можемо говорити про те, що саме внутрішні конструкти особистості на індивідуальному чи колективному рівні відповідатимуть за толерування у суспільстві сорому як політики, інструменту здійснення політичного маніпулювання, «моралізації спільноти» та ін.

У загальному, ціннісна система, як і політична культура є тими феноменами, які є найбільш стійкими перед змінами. Однак, це не означає, що вони зовсім не є гнучкими. До прикладу К. Рапайл зазначає: «культура може не змінюватися кілька поколінь, однак можливі і певні випадкові зміни, які діють схоже до імпринтів» [14, s. 85]. Мова йде про раптовість. Яскравим прикладом є зміна американської політики щодо тероризму після 11 вересня. Для світу таким викликом стала пандемія 2020 року, а сьогодні черговим зломом та викликом є російсько-українська війна. Такі імпринти можуть змінювати як внутрішню так і зовнішню політику країн на світовому рівні. Наприклад, відомо, що Польща побудувала стіну на кордоні із Білоруссю після міграційної кризи 2021 року. Однак, як зауважує М. Мафессолі: «динаміка культури не залежить від влади. Цивілізація може забарикадуватися від інших, однак культура може продовжити бути толерантною» [5, с. 160].

На переконання Р. Інхлегард, ціннісні орієнтації індивіда відображають ті умови, в яких відбувалася його соціалізація. Вони починають формуватися у достатньо ранньому віці, як реакція на соціальні, економічні та політичні умови того періоду, і, сформувавшись, зазвичай залишаються непохитними перед суспільними змінами [11, с. 58].

Як уже було нами зазначено, політична соціалізація носить характер двоєдиного процесу: «З одного боку, вона фіксує перехід вимог політичної системи, створеної суспільством, у внутрішню структуру індивіда у формі норм, цінностей, очікувань. З іншого – демонструє, наскільки вибірково індивід засвоює ці традиції, погляди, політичну культуру, закріплюючи їх у тих чи інших формах політичної поведінки, властивих малій соціальній групі, до якої він належить або ж прагне належати [8, с. 162].

У. Еко акцентує, що цінності – оптимальні умови, які допомагають індивіду досягнути його цілей у житті; способи досягнення цих цілей та їх наслідки для інших людей, які визначаються в моральних категоріях добра і зла. Якщо на індивідуальному рівні цінностями може бути любов, повага чи довіра, то на колективному – верховенство права, легітимність влади, терпимість [Еко]. На переконання української дослідниці І. Лебединської: «Світ заданий нам у певних соціокультурних координатах, де є полюси добра та зла» [4, с. 155]. Цей світ, продовжує міркування дослідниця, є надзвичайно простим, однозначним, гармонійним та адаптованим, однак у силу характеру людська природа прагне відсторонитися від інших, протилежних світів, які, гіпотетично можуть «зазіхати на нашу гармонію та спокій» [4, с. 155]. Доведено, що політична культура створює «концептуальну мережу зв'язків» у свідомості індивіда, формує структуровану систему цінностей і раціональних суджень, котрі відповідають наявним інститутам та організаціям на рівні суспільства [13, 7]. Згідно особливостей політичної культури певного суспільства, визначаються елементи змістовного характеру: довіра, рівність, свобода та ін., з яких виводяться певні конфігурації – типи політичної культури. Отже саме політична культура відповідає за

спроможність надавати знання про політику, забезпечувати індивіда ідентифікаційними та оціночними механізмами сприйняття, переживання та дій у політиці [3, с. 26].

Ціннісна система індивіда перетворюється у інституційну. З позиції права створюються закони та нормативні акти, які регулюють життя індивіда у суспільстві, за їхнє порушення передбачаються різні правові покарання. З позиції індивідуального виявлення ціннісної системи, людина чинить правильно не зі страху перед ймовірним покаранням, а з позиції чесності та моральності [1, с. 2]. У переліку цінностей об'єднаної Європи існує чітка заборона на дискримінацію у користуванні правами і свободами за такими ознаками: стать, національне та соціальне походження, раса, колір шкіри, мова, релігія, політичні та інші переконання; захист мов національних меншин та регіональних мов, право меншин на збереження своєї культурної самобутності [1, с. 11]. У контексті нашого дослідження, досить доречним згадати ґрунтовну дослідницьку роботу Мунт С., яка присвячена передусім квір-культурі сорому. Отже Мунт розглядає сором як соціально сконструйовану та історично обумовлену сутність, систему чи психічний процес, який, у свою чергу, конструює індивіда як суб'єкта у системі соціально-політичних відносин. Для авторки сором – це емоція, у якій тіло функціонує як «архів почуттів», за її логікою людина не є відображенням ганьби, а швидше конституюваним нею суб'єктом під впливом її психічних процесів [12].

Сором, пише авторка – це дуже липка емоція. Якщо вона формується у людини під впливом зовнішнього середовища, то швидше за все залишить за собою і певний емоційний осад, до якого легко прив'язуються інші емоції: заздрість, ненависть, презирство, апатія, болісне самозаглиблення, приниження, лють, огида, та ін. У переважній більшості сором виникає власне через культуру й через особливості соціуму, який диктує загальні правила, формує норми, визначає що є моральним, а що ні, через певну ідеалізацію норм [12, с. 2]. Надмірна радикалізація інституційних норм може призводити до відчуття неперевершеності, особливості. Щось схоже колись ширилося у Німеччині, коли говорилося про унікальність арійської раси. Підсилення такої надмірної впевненості у своїй неперевершеності збільшують ворожість до інших народів чи культурних спільнот. У такі моменти, патріотизм легко перетворюється на ксенофобію, расизм чи інший прояв ненависті.

Мунт С. стверджує, що сором, діючи на різних рівнях, культурно виділяє певні групи. Політичні наслідки сорому можна спостерігати на національній та глобальній арені. Деякі нації, наприклад, Китай чи Ізраїль, можуть не мати сорому у своїй культурній психіці. Іншим націям, таким як колишні імперії Японія та Німеччина, довелося витратити десятиліття на відновлення національної уяви після війни [12, с. 3]. Для них ганьба, прийняття відповідальності за здійсненні проти людства злочини та усвідомлення сорому стали практично основою для національної реконструкції. «Подолане й опановане, приниження діє на народи так само, як і на окремих людей. Воно підсилює інстинкт суперництва» – підкреслює Д. Муазі [6, с. 76]. М. Зембилас наголошує, що нація сама може накликати «на себе» ганьбу через ставлення до інших народів чи етнічних груп, сформувавши переконання світової спільноти у збереженні форм расизму. Певні вчинки окремих політиків чи політичних еліт можуть ототожнюватися із цілим народом, через що може відчуватися сором [15, с. 108]. На переконання автора, одним із вражаючих наслідків сорому є реформування афективності й політичного простору: спільноти відвертаються від одних спільнот й наближаються до інших. Сором сприяє ізоляції певних соціо-культурних груп, або ж змушує їх мовчати [15, с. 267]. Отже, підсумовуючи, доходимо висновку, що політична культура є вагомим детермінантом у політиці сорому. Проходячи певні етапи свого становлення, практично кожна сучасна держава проходить через прийняття та усвідомлення сорому за історичне минуле, тільки для одних цей процес зумовлює ріст, а для інших стагнацію.

Висновки. Підвівши підсумки даної роботи констатуємо, що сором можна розглядати як соціально сконструйовану та історично обумовлену сутність, систему чи психічний процес, який, у свою чергу, конструює індивіда як суб'єкта у системі соціально-політичних відносин. Вагомою детермінантою політики сорому є соціальні та культурні умови в яких відбувається соціалізація індивіда, формується його ідентичність, індивідуальні та колективні цінності. Дослідження політики сорому є важливим елементом у системі наукових міждисциплінарних досліджень та потребують подальшого глибинного вивчення.

Список використаної літератури

1. Амельченко Н. Цінності об'єднаної Європи. Київ : ГО «Лабораторія законодавчих ініціатив». 2013. 42 с.
2. Дзоя Л. Історія гордині. Психологія і межу розвитку. Львів: Видавництво «Астролябія». 2019. 384 с.
3. Зуйковська А. А. Система, структура та функції політичної культури в сучасному політико-культурному аналізі. *Наукові записки. Політичні науки*. Том 95. 2009. С. 23–26.
4. Лебединська І. В. Ідентичність і культура. Досвід психологічної інтерпретації. Київ: Золоті ворота. 2012. 278 с.
5. Маффесолі М. Час Племен. Занепад індивідуалізму у постмодерному суспільстві. Київ: Видавничий дім «Києво-Могилянська академія». 2018. 262 с.
6. Муазі Д. Геополітика емоцій. Як культури страху, приниження та надії змінюють світ. Київ: Брайт Стар паблішинг. 2018. 184 с.
7. Свідерська О. І. Роль культурних кодів у конструюванні політичної дійсності в контексті інформаційно-когнітивної війни. *Вісник Львівського університету. Серія філос.-політолог. студії*. 2022. Випуск 43. С. 306–313.
8. Свідерська О. І. Співвідношення психологічних та інституційних детермінант масової політичної поведінки в транзитних суспільствах: дис. ... канд. політ. наук. Львів: Львівський національний університет імені Івана Франка. 2018. 222 с.
9. Eckstein H. A Culturalist Theory of Political Change. *The American Political Science Review*. 1988. Vol. 82. No. 3. P. 789–804.
10. Eco U. *Nieobecna struktura* Wydawnictwo KR. 2003. 418 s.
11. Inglehart R., Welzel Ch. *Modernization, Cultural Change, and Democracy The Human Development Sequence* Cambridge University Press New York URL: <http://piketty.pse.ens.fr/files/InglehartWelzel2006.pdf>
12. Munt S. *Queer attachments : the cultural politics of shame*. University of Sussex. 2007. 248 p.
13. Pye L., Verba S. *Political Culture and Political Development*. Princeton, New Jersey : Princeton University Press, 565 p.
14. Rapaille C. *Kod kulturowy: jak zrozumieć preferencje współczesnego konsumenta, motywacje wyborców czy zachowania tłumu*. Warszawa, 2019. 367 p.
15. Zembylas M. (2008). The politics of shame in intercultural education. *Education, Citizenship and Social Justice*, 3(3), 263–280. URL: <http://doi.org/10.1177/1746197908095135>

CULTURAL DETERMINANTS OF THE POLITICS OF SHAME**Olha Sviderska**

*Lviv Polytechnic National University,
Institute of Jurisprudence, Psychology and Innovative Education,
Department of Theoretical and Practical Psychology
Stepana Bandery str., 12, 79000, Lviv, Ukraine*

The article examines the relationship between the politics of shame and the cultural preconditions for its manifestation in society. Shame is considered as a socially constructed and historically conditioned entity, system or mental process, which, in turn, constructs the individual as a subject in the system of socio-political relations. Shame is closely related to guilt. At one time, S. Freud emphasized that guilt indicates the internalization of values, as opposed to shame, which demonstrates external disapproval from others; ancient Greek culture interpreted shame as a way to avoid shame.

It is emphasized that modern populist political movements often suppress national shame by emphasizing national pride and identity. Such neglect of shame contributes to the renunciation of historical violence, trauma and suffering, which were formed in the past, but it forms an idea of the need to build a patriotic, proud state. It has been proven that the awareness of shame has the ability to stimulate society towards development, while its silencing leads to stagnation.

It is proved that due to the peculiarities of political culture, elements of a substantive nature are determined: trust, equality, freedom, tolerance, etc., from which certain configurations – types of political culture – are derived. One of the striking effects of shame is to influence politics in such a way that it is possible to completely isolate certain cultural groups. It is about rejecting one or more groups because they are defeated, exposed, immoral or unethical.

Emphasized: a significant determinant of the politics of shame is the social and cultural conditions in which an individual is socialized, his identity, individual and collective values are formed. The study of the politics of shame is an important element in the system of scientific interdisciplinary research and requires further in-depth study.

Key words: shame, politics of shame, political culture, political values, symbol, institutions.